

Кононенко Василь
(Київ)

КОЗАЦЬКА ЕЛІТА ГЕТЬМАНЩИНИ МІЖ ВЕЛИКИМИ РЕФОРМАМИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (1725–1762 рр.)

Козацька еліта належала до ключової групи суспільства Гетьманщини, яка визначала внутрішнє життя української автономії і взаємовідносини між останньою та російською центральною владою. Закономірності центральноєвропейського суспільного розвитку та час «палацових» переворотів вплинув на трансформацію козацької еліти та зміну політичної свідомості її найбільш освіченіших представників – світських інтелектуалів Гетьманщини.

Метою розвідки є окреслення особливостей розвитку козацької еліти в період між Петровськими реформами та розбудовою «добре впорядкованої» держави Катерини II. Стаття є дослідженням одного з аспектів зацікавленості автора – багатокторного розвитку козацької еліти, який включав поряд з інституційним занепадом Гетьманщини еволюцію політичної свідомості українських інтелектуалів раннього нового часу.

До методологічних підстав дослідження належать: міждисциплінарний підхід до побудови моделі світської інтелектуальної еліти Гетьманщини XVIII ст., історіософський погляд на історію козацької еліти на засадах поєднання стадіально-модернізаційної та цивілізаційних концепцій¹.

Свідомість козацьких інтелектуалів після війни маніфестів зими 1708–1709 рр. та Полтавської битви набула нову ознаку у визнанні московського протектора в якості головного захисника «малоросійської вітчизни». Час після ліквідації Малоросійської колегії (1727 р.) дав можливість новому поколінню українських інтелектуалів позбутись страху захищати традиційні форми суспільного життя та по-новому збагнути своє становище в уже значно реформованій Російській імперії. Свідченням нових тенденцій в розвитку козацького автономізму з кінця 1720-х рр. є численні рукописні історико-літературні твори козацьких інтелектуалів. Серед них списки «Короткого опису Малоросії», близько 50 списків «Літопису Грабянки» 50–60-х рр. XVIII ст., правнича робота «Комісії щодо зводу прав, за яким судиться малоросійський народ» (1728–1743 рр.), копії центральних інституцій, які для представників світської еліти Гетьманщини були доказами визнання української автономії центральною владою.

Нестача політичної, соціальної, правової легітимності української еліти належала до очевидних речей як для сусідніх держав, так і еліти та нижчих верств («поспільства») суспільства України раннього нового часу. Її брак позначився на політичній свідомості новоутвореної еліти, яка свої інтелектуальні сили витратила на виправдання свого статусу (влади та багатства) через історичний легітимізм та закон. Саме на основі зусиль української козацької еліти, пов'язаних з легітимацією свого становища, утворилась політична свідомість ранньомодерного українського суспільства другої половини XVIII ст. У народницькій історіографії доба 1730–80-ті рр. XVIII ст. влучно визначалася як важливий час в історії Гетьманщини, протягом якого відбулася не стільки зовнішня, а швидше внутрішня зміна суспільного життя². Народження модерної ідентичності в

наступному столітті завдячує уявленням минулого козацької автономії українською інтелігенцією XIX–XX ст. та державницькому історіографічному напрямку³. У радянській історичній науці на українську еліту не звертали особливої уваги, але в її межах були проведені значні емпіричні дослідження⁴. В сучасній українській історіографії вивченню козацькій еліті приділяється особлива увага⁵.

Економіка Гетьманщини та свідомість її еліти. Ідея, що свідомість є наслідком відображення людської діяльності набула широкого поширення в філософії та гуманітарній науці⁶. Історія уявлень та ідей Гетьманщини 20–60-х рр. XVIII ст. з певними зауваженнями підтверджує це. Свідомість як наслідок сприймання матеріальних цінностей (багатства, влади, статусу) тодішнього суспільства ґрунтувалась на господарстві Гетьманщини⁷. Козацьке суспільство утворилось в межах центральноєвропейського регіону. Географічне розташування Гетьманщини сприяло найкращому становищу «поспільства» в економічному та юридичному відношеннях стосовно інших центральноєвропейських спільнот. Період з повстання Б. Хмельницького можна розглядати як намагання егалітарної козащини протистояти централізації з боку Речі Посполитої й одночасно як спробу козацької еліти встановити контроль над Україною, подібно до сусідніх країн. Поступове входження української автономії в Московську державу/Російську імперію призводило до розвитку в центральноєвропейській Гетьманщині східноєвропейських соціально-економічних відносин⁸. Це насамперед стосувалося взаємин між козацькою елітою та поспільством. Безкоштовна праця кріпака була економічно вигідною, оскільки в ціну українських товарів на західноєвропейських ринках входили великі затрати на перевезення, екстенсивний характер економіки, прибуток власника землі. Капіталістична економіка раннього нового часу породжувала в центрі (Західна Європа) виробничі відносини засновані на вільнонайманій робочій силі (інтенсивна модель економіки), однак на її периферії виробничі відносини еволюціонували до позаекономічних спонук до праці (екстенсивна модель). Кріпосницькі відносини, як економічно вигідні для екстенсивної моделі економіки, розповсюджувалися з Росії в Україну⁹. Так однією з причин встановлення шлюбів козацької еліти з білоруським шляхетством належав посаг смоленських шляхтянок: кріпаки, яких ще було мало в Гетьманщині¹⁰.

З кінця 40-х рр. XVIII ст. в господарському житті ранньомодерної України сталися знакові події для тодішньої економіки. Причиною поживлення економічного життя центральних полків Гетьманщини став указ імператриці Єлизавети від 1748 р., згідно з яким мали відбудовуватися Батурин, Ніжин та Глухів¹¹. Новий український гетьман, як представник освіченого покоління, поставив за мету в процесі відбудови міст організувати сучасне на той час виробництво. Для цього він закликав іноземних фахівців – німців, італійців, французів. З 50-х рр. XVIII ст. було відкрито парусний завод, суконні фабрики, завод для виготовлення білого воску, свічну фабрику, сирний завод, «пильну мельницю», машинну кузню, цегельню, фабрику з виготовлення дзеркал, гарбарню, водяні млини¹². Наступного десятиліття український гетьман продовжує будувати промислові підприємства¹³. Однак, деякі з цих господарських закладів припинили існування, навіть не налагодивши виробництва¹⁴.

До іншої знакової риси суспільного життя козацької еліти належав конфлікт інтересів багатства та влади: господарство українського нобілітету вимагало приведення козацтва до становища «підданства», а збереження традиційного суспільно-політичного устрою змушувало захищати козацький стан. Український гетьман «домової економіческой канцелярії» писав: «Прошлого іюля 31 по поданной Малороссійского Нежинского полку сотни поповской отъ жителей подлипенскихъ Петра Мелника, Максима Гробовского,

Леська Тхаренка... Ея императорскому величеству челобитной, которою они показуя, что они зъ предковъ своихъ казаки, и на козачьихъ грунтахъ живутъ; и по чиненному де въ 737 годъ по указу генеральной канцеляріи следствию, явились казаками; но приказчики де наши будто къ службе казачой недопускають, и забрали въ нихъ скоть и протчое, прошли о непривлечаніи ихъ въ подданство... Помянутые приказчики привлекають ныне ихъ въ подданство»¹⁵. З зазначеного слідує, що, за уявленнями еліти, поспільство мало бути в стані «підданства». Однак, з іншого боку, «указами генеральной канцеляріи, определены они въ казаки», тобто канцелярія – прокозацький інститут що відстоював інтереси козацького прошарку¹⁶. Це підтверджується практичною діяльністю цієї канцелярії: «Того ради нашей экономической канцелярії приказывается... кои изъ вышепрописанныхъ челобитниковъ, Петра Мелника съ товарищи является по вернымъ съ генеральною войсковою канцелярією справкамъ отределенными тою генеральною канцелярією по следствию въ казачое званіе, техъ во ономъ поставитъ, токмоимеючієся за ними посполитскіє грунта, кои такожде по верному следствию явятся, отобрать у нихъ къ Економіи Нашей. А о которыхъ еще решеніи отъ генеральной войсковой канцелярії не воспоследовало чтоб имъ въ казачьемъ званіи быть, темъ объявитъ, что они могут того доходить; а покуда действительно въ казачое званіе неприговорены будутъ»¹⁷. Подібний конфлікт прослідковується в роботі «Комісії по зведенню Прав за якими судиться малоросійський народ», в приведенні до стану «підданства» українського селянства та козацтва та відстоюванні автономістських ідей козацькими інтелектуалами, що передбачали певні права козацтва та поспільства.

Еволюція соціального статусу козацької еліти. Маючи багатство, яке давало реальну владу, козацька старшина прагнула легітимізувати свій статус. Нова українська еліта ще за часів Івана Мазепи отримала офіційну назву «Значне військове товариство». Усіх значних військових товаришів було внесено до реєстру. Представники значного військового товариства долучалися до влади наступним чином: товариш виконував різні обов'язки (кур'єрська служба, судові розслідування тощо), коли займав військову або адміністративну посаду, його викреслювали з списку. Таким чином існувала верства долучених до влади людей¹⁸. У 1710–1720-ті рр. Значне (Знатне) військове товариство¹⁹, що складалася з значкових, військових та бунчукових товаришів починає перетворюватися на ієрархічну тривірневу структуру.

За представниками найзаможніших та найвпливовіших родин Гетьманщини закріпилася назва «бунчукові товариші». Після смерті Івана Скоропадського, коли «під бунчук» почала брати Генеральна військова канцелярія, статус бунчукових товаришів став найвищим у Значному військовому товаристві. Вони підпорядковувалися безпосередньо гетьману і не підлягали місцевій адміністрації. Переважна більшість найвищих службовців (генеральна старшина, полковники, полкова старшина) діставали дані посади з лав бунчукових товаришів. Бунчукові товариші були потенційними претендентами на посаду полковника та були звільненими від виконання військових повинностей²⁰.

На середньому шаблі ієрархії перебували військові товариші, які підкорялися Генеральній військовій канцелярії. Військові товариші – ті, хто побував на урядах полкових старшин, сотників, сотенної старшини. Вони займали другу позицію в Значному військовому товаристві після бунчукових товаришів. До іншого шляху здобуття рангу військового товариша належали зв'язки в козацькій адміністрації, освіта та особисті якості кандидата. Саме цим шляхом вихідці з низів досягали чинів сотника та службовців Генеральної військової канцелярії, яких набирали з середовища військових товаришів²¹.

Найчисельніший шабель становили значкові товариші, які підлягали владі полковника і займали посади нижчої полкової старшини та канцеляристів. Значкові товариші з

диференціацією Значного військового товариства зайняли найнижчий ранг в структурі останнього. Значковими товаришами ставали через успадкування цього рангу Значного військового товариства. Але суспільство Гетьманщини до набуття українською елітою статусу російського дворянства було відкритим. Тому гарні відносини з вищими представниками козацької старшини, високий освітній рівень, тривала та сумлінна служба давали можливість здобути цей ранг представникам низів козацького суспільства. Значкові товариші відігравали помітну, а інколи виключну роль на сотенному рівні.

Кожен з перелічених рангів надавав права та обов'язки. В обмін за різні види державних служб Знатне військово товариство мало певні привілеї. Найбільшим з них було право володіти маєтками на яких селяни несли «тягlostь», «послушенство». Ця еліта мала судові прерогативи. Справи бунчукових та військових товаришів розглядалися у найвищому судовому органу – Генеральному Військовому Суді. Всі представники еліти мали імунітет від будь-яких позовів судів нижчого рангу. Крім того бунчукові та військові товариші могли впливати на політичні рішення через Раду старшин²².

Характерно, що будь-яка група, яка виконувала певну функцію в управлінні Гетьманщиною набувала пільг стосовно оподаткування та певний судовий імунітет. У період гетьманства Д. Апостола (1727–1734 рр.) набула поширення практика отримання військовими канцеляристами гетьманської протекції, що піднімало цю освічену групу в соціальній ієрархії на вищій щабель²³.

Гетьманська бюрократія як носій державності. Політичне життя породжує інтерес до влади, яка в свою чергу дає багатство та статус. Ця закономірність надзвичайно цікаво матеріалізувалася в житті людей Гетьманщини. Люди долучені до влади від верхніх до нижніх рівнів, намагалися зосередити її в руках своєї родини та передати в спадок у межах своєї династії. Саме це явище «клановості» влади, яке витікало з часів Великого князівства Литовського, став одним з рушіїв її розвитку. Ще з Литовських часів «функції адміністративні лучаться з судовими й фінансовими в одних руках. Панують приватно правні погляди на уряд, як на просте джерело доходу»²⁴.

Військові канцеляристи, які мали непогану за тодішніми мірками освіту прикладали максимум зусиль для збереження та розширення традиційних козацьких інституцій, оскільки це одночасно було їхнім підвищенням по соціальній драбині. Час від Д. Апостола до К. Розумовського був яскравим прикладом відстоювання української автономії як реалізації інтересу українських родин. Наприклад, владу у Миргородському полку і частково у Лубенському впродовж багатьох років мала родина Апостолів, вихідців з Правобережної України. Отримавши уряд в полку, рід утримував його майже століття: Григорій Апостол (1666–1668 рр.), Павло Апостол – брат полковника Григорія Апостола (1672–1676, 1676–1683 рр.), Данило Апостол – син полковника Павла Апостола (1683–17²⁵27 рр.), Павло Апостол – син гетьмана Данила Апостола (1727–1736 рр.), Петро Апостол (1728–1757 рр.). Подібно до Апостолів, у стародубському полку за історичними свідченнями простежується домінування династії Миклашевських, у Чернігівському – Самойловичів і Лизонубів, у Київському – Вольських, у Ніжинському – Жураківських, у Прилуцькому – Горленків та Галаганів, у Полтавському – Герциків та Левенців²⁶.

З кінця XVII–XVIII ст. фактор родинних зв'язків відігравав ключову роль у формуванні гетьманської бюрократії. Наприклад, Іван Скоропадський – полковник Стародубський (1706–1708 рр.) та гетьман (1708–1722 рр.) був сватом чернігівському полковнику Юхиму Лизогубу та сенатору Російської імперії, члену Верховної таємної ради Петру Толстому. Його брат Василь Скоропадський посідав уряд Чернігівського полковника, швагрю І. Скоропадського Андрій Маркович – лубенський полковник (1714–1727 рр.), генеральний підскарбій (1727–1740 рр.), зять І. Скоропадського граф

П. П. Толстой – полковник ніженський (1719–1727 рр.), небіж гетьмана Скоропадського – Михайло Васильович Скоропадський – бунчуковий товариш Не меншим був і родиний клан Апостолів. Крім загальновідомих Апостолів, зять Данила Апостола Лук'ян Якович Жураківський був наказним ніжинським полковником, інший – Михайло Васильович Скоропадський – генеральним підскарбієм, Василь Васильович Кочубей – полтавський полковник (1726–1743 рр.) і т. д. Тобто сватами Данила Апостола були генеральний осавул Яків Жураківський, генеральний осавул, потім генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний обозний Василь Дунін-Борковський, прилуцький полковник Дмитро Горленко, генеральний суддя Василь Кочубей та ін.²⁷ Важливо, що у 1730-х–50-х рр. важливі посади займають саме найосвіченіші представники з сімейних династій вже долучених до влади. Так, Михайло Васильович Скоропадський, Василь Васильович Кочубей, Андрій Маркович були високоосвіченими за тодішніми мірками²⁸.

Освіта відіграла ще важливішу роль на середніх щаблях гетьманської адміністрації, де вона поряд з сімейними зв'язками належала до головного чинника передачі влади в межах роду²⁹. У межах усієї Гетьманщини з кінця XVII ст. сформувалися сотницькі династії, які утримували владу над адміністративними одиницями впродовж багатьох поколінь. У Борзнянській сотні впродовж 1654–1773 рр. сотницьку владу мали представники династії Забіл, у Мглинській у 1669–1732 рр. – Єсимонтовські, в Топальській (1669–1782 рр.) – Рубці, у Лохвицькій (1679–1727 рр.) – Гамалії і т. д.³⁰ Порівняння прізвищ представників козацької адміністрації зі списками студентів Києво-Могилянської академії підтверджує взаємозв'язок між освітою та владою. Як слідує з «Відомості в Києвську генерал-губернаторську канцелярію», переважна більшість студентів Київської академії в 30–50-ті рр. XVIII ст. були дітьми козацької старшини³¹.

У нижньому ешелоні гетьманської адміністрації освіта відіграла виключну роль. Так, до складу працівників Генеральної військової канцелярії входили тільки освічені люди: реєнт, який завідував організаторською роботою, старші військові канцеляристи, військові канцеляристи, перекладачі та переписувачі-копіїсти. Те ж саме стосувалося і полкових канцелярій. Канцеляристами могли стати вихідці з самих низів суспільства, які здобували освіту в Києво-Могилянській академії. За працю у Генеральній Військовій канцелярії службовцям надавали один з рангів Значного військового товариства (значного, військового, бунчукового товариша). Яскравим прикладом такого соціального зростання є кар'єра сина басанського протопопа В. Туманського, який після завершення освіти в Київській академії працював у Переяславській полковій канцелярії, далі перейшов до Генеральній Військовій канцелярії. У 1748 р. його підвищили до звання старшого військового канцеляриста, через два роки йому надають статус бунчукового товариша. Через кілька років Туманський займає одну з найвищих посад в гетьманській адміністрації – генерального писаря³².

У період з кінця 20-х XVIII ст. до ліквідації гетьманства збільшується значення канцеляристів в козацькому суспільстві, що було пов'язано з їхнім кількісним збільшенням та зростанням важливості та обсягу канцелярської роботи. Це прослідковується з листування Генеральної канцелярії з седнівським намісником П. Ленницьким про прийняття його брата на службу до Канцелярії³³. За універсалом гетьмана Д. Апостола від 26 червня 1731 р. військовому канцеляристу Л. Булавці слідує, що корпорація козацьких бюрократів здобували пільги не тільки для себе, але й для членів своїх родин³⁴. Помітне місце військових канцеляристів слідує з інших справ³⁵. Звичайно, що верхівки гетьманської адміністрації здобували тільки окремі козацькі інтелектуали, але таке прагнення мала переважна більшість представників інтелектуальної еліти Гетьманщини.

Важливо, що сфера соціальних інтересів козацької еліти з 20-х рр. XVIII ст. помітно розширюється. Це було взаємним процесом зближення української еліти з центральною владою імперії. У 1730-ті рр. царювання Анни Іоаннівни стало своєрідною квінтесенцією у розвитку Російської імперії як багатонаціональної спільноти. Це засвідчувалося від «багатонаціональних» костюмованих придворних карнавалів до участі «невеликоросів» в управлінні державою³⁶. Українська еліта, поряд з іншими «невеликоросійськими» елітами, починає боротися за доступ до центральної влади. Німці та українці змагалися за долучення до влади та переваг, які вона надавала. Більше того, українці, як і нащадки лівонських баронів, свій вплив на рівні імперських структур намагалися трансформувати в корисні для їхніх «малих» батьківщин заходи. Наприклад, у 1731 р. Мініх розробив проект кадетського корпусу для російського та ліфляндського дворянства³⁷, а заснований Ізмайловський гвардійський полк формувався з українців. Так, за іменним указом імператриці від 29 липня 1731 р. в Санкт-Петербурзі засновувався Кадетський корпус «из 200 человек шляхетских детей, от тринадцати до осмнадцати лет, как Российских, так и Естляндских и Лифляндских провинций»³⁸. Подібно до соціальної активності німців в Російській імперії, значна частина діяльності Данила Апостола також проходила як лобювання інтересів Гетьманщини. Послаблення тиску центральної влади на українську автономію завдячувалося головним чином через посилення наприкінці 20-х рр. XVIII ст. децентралістських тенденцій в Російській імперії.

Отже, козацька еліта Гетьманщини намагалася закріпити та внормувати ті соціальні відносини, які усталились, і таким чином легітимізувати своє місце в суспільстві (свій статус, владу, багатство). Гетьманська адміністрація на різних рівнях неоднаково відстоювала права козацького стану. Генеральна старшина неодноразово через Генеральну військову канцелярію забороняла надавати у підданство представників поспільства, але на приватному намагалася їх закріпачити. Гетьманщина з часом в свідомості суспільства ставала легітимною автономною державою в межах Російської імперії.

Annotation

Recently much attention has been given to the study of Cossack's political consciences in early modern Ukraine. In the paper new facts of Cossack elite political development were presented and discussed. The Cossack elite was investigated as Central European nobility. It is hope that present investigation to improve this scientific problem.

¹ Новейший философский словарь / сост. А.А. Грицанов. – Мн., 1999. – С. 435–436.

² Василенко Н. Гетманщина // Энциклопедический словарь Т-ва «Б. А. и И. Гранат и К». – М., 1913 – С. 460–462.

³ Крутицький Б. Гетьман П. Орлик (1672–1742): огляд його політичної діяльності. – Варшава, 1937. – 251 с; Оглоблин О. Люди Старої України та інші праці. – Острог–Нью-Йорк, 2000. – 454 с.

⁴ Дядиченко В. Нарис суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII–XVIII ст. – К., 1959; Історія селянства Української РСР: У 2-х т. – К., 1961; Смолій В.А. Соціальное сознание участников народных движений на Украине (вторая половина XVII–XVIII вв.). Дис. ... доктора исторических наук: 07.00.02 / Смолий Валерий Андреевич. – К., 1985. – 442 с.

⁵ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997. – 368 с; Степанков В.С. Українська державна ідея // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 71–110; Смолій В.А., Степанков В.С. Політична система українського суспільства у

- роки Національної революції XVII століття. – К., 2008. – 120 с; *Струкевич О.К.* Політико-культурні орієнтації козацької старшини Гетьманщини середини XVIII ст. у загальноєвропейському контексті // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань). – Кн. 1. – К.–Черкаси, 1997. – С. 142–145; *Сас П.М.* Субкультура військових канцеляристів // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – С. 187–208; *Панащенко В.* Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина ХУІІ–ХУІІІ ст.) – К., 1995. – 210 с.
- ⁶ Философский словарь / Под. ред. И.Т. Флорова. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1987. – С. 436–437.
- ⁷ *Лотман Ю.М.* Избранные статьи в 3-х т. – Т. 1. – Таллин, «Александра». – 1992. – С. 19.
- ⁸ *Анисимов Е.В.* Россия в середине XVIII века: борьба за наследие Петра. – М.: Мысль, 1986 – С. 57.
- ⁹ Купча правителя Канцелярії Івана Мануйловича від 12 листопада 1725 р. про купівлю в рильського поміщика І. Нікітіна двох дітей глухівської мешканки кріпачки за 12 крб. Оригінал: ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 33. – Арк. 1; Купча курського поміщика Йосипа Никифорова на продаж родини кріпосного-втікача Кіндрата Парфенова козаку м. Глухів Федору Котляру. 1725 р. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1722. – Арк. 1; Справа про закріпачення за борг і продаж дочок жительки с. Волокитина російським поміщиком. 1723–1724. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 936. – Арк. 1–20; Справа про припинення судочинства по скарзі капітана полку Балцера Михайла Семичова за переховування його кріпака. 22 лютого – 7 червня 1725 р. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1830. – Арк. 1–28.
- ¹⁰ *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба / Передм. В.М. Горобця. – К.: Україна, 2004. – С. 18.
- ¹¹ *Нечипоренко П.* «Національні стросенія» 1748–1765 рр. на Посем'ї і їх відношення до господарства гетьмана Розумовського. (Стаття). Рукопис. Машинопис. (1928–1930 рр.). – ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 4472. – Арк. 1.
- ¹² Там само. – Арк. 2.
- ¹³ Там само. – Арк. 11.
- ¹⁴ *Нечипоренко П.* Фабрики Розумовського на Посем'ї. (Стаття). Машинопис. (20-ті рр. XX ст.). – ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 14812. – Арк. 18.
- ¹⁵ Распоряжение украинского гетмана Кирилла Разумовского на основании указа Правительствующего Сената в Домовую экономическую канцелярию о восстановлении в казначьем звании подлипенских жителей по челобитной старшин поповской сотни Нежинского полка. 1762 г. – РГАДА. – Ф. 124. – Оп. 6. – Ед. хр. 139. – Л. 1.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само. – Л. 1 об.
- ¹⁸ Див.: *Козут З.* Коріння ідентичності: Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Пер. з англ. С. Грачової. – К.: Критика, 2004. – С. 47–48.
- ¹⁹ У XVIII ст. поширилася назва «Знатне військове товариство», хоча вона не витиснула з вживання стару назву.
- ²⁰ *Панащенко В.* Бунчукові товариші // Київська старовина. – 1997. – №5. – С. 33.
- ²¹ *Панащенко В.* Військові товариші // Київська старовина. – 1998. – №3. – С. 166–174.
- ²² *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. – Вид. 2-е, доп. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – С. 33.
- ²³ *Панащенко В.* Соціальна еліта Гетьманщини. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – С. 77.
- ²⁴ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1994. – Т. 5. – С. 344.
- ²⁵
- ²⁶ Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / О.Г. Аркуша, С.О. Біла, В.Ф. Верстюк та ін.; Гол. Ред. В.М. Литвин. – К.: Ніка-Центр, 2008. – С. 257.
- ²⁷ Там само. – С. 259.
- ²⁸ *Панащенко В.* Соціальна еліта Гетьманщини... – С. 127.

- ²⁹ *Бужинський М.* Деякі сторінки з історії полтавського магістрату за перші 15 років його існування (1752–1767 рр.) (Стаття 20-х рр. XX ст.) Машинопис. – IP НБУВ. – Ф. X. – Спр. 16917. – Арк. 5–6.
- ³⁰ *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто, 2001. – С. 116.
- ³¹ Ведомость в Киевскую генерал губернаторскую Канцелярію... с 1759 г. месяца маю... апреля сего 1760 г. ... кто оны имяны и прозванім. – IP НБУВ. – Ф. 160. – Спр. 316. – Арк. 92–94 зв.
- ³² *Прицак О.* Доба військових канцеляристів // КС. – 1993. – №4. – С. 62.
- ³³ Листування канцелярії з седнівським намісником Петром Ленницьким про прийняття його брата Юстина на службу до Канцелярії. – ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 3402. – Арк. 1–5.
- ³⁴ Унівесал Д. Апостола від 26 червня 1731 р. – ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 3782. – Арк. 9 зв.–10.
- ³⁵ Подтвердительные свидетельства о происхождении, образовании и службе лубенского полкового судьи Василия Стефановича. 1722–1762 рр. ЦДІАУК. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 1–2; Супліка значкового товариша Івана Армашенка та указ гетьмана Прилуцькій полковій канцелярії про надання Армашенкові посади писаря полкового суду. 27 січня 1733 р. – ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 4352. – Арк. 1–4; Справа про призначення сотника Кропивнянської сотні Петра Дарагана переяславським полковим суддею, а його брата військового канцеляриста кропивнянським сотником. 1764 р. – ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 2695. – Арк. 1–6.
- ³⁶ *Plokhly S.* The invention of Russia // The Origins of the Slavic Nation. Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus. – Cambridge university press, 2006 – P. 298.
- ³⁷ Анна Иоанновна. Время императора Петра II и императрицы Анны Иоанновны: Из записок князя П. В. Долгорукова; Манштейн Х. Г. Записки о России генерала Манштейна / Пер. с фр. М.: Мир книги, Литература, 2007. – С. 199.
- ³⁸ Россия в XVIII столетии. – Вып. 2. / Отв. Ред. Е.Е. Рычаловский. М.: Языки славянских культур, 2004. – С. 55.